

Mirosław Furmanek

CZY CZŁOWIEK NIEPEŁNOSPRAWNY MA SZANSE BYĆ PEŁNOPRAWNYM TURYSTĄ?

Abstract: Tourism is an important part of life for all people, including those with disabilities. In the case of the latter, in addition to typical features such as – leisure, cognitive, educational, etc., tourism is also part of rehabilitation (physical rehabilitation, psychological and social), contributes to the openness to other people, facilitates acceptance of disability, make disabled people believe in their own value, and often break out of isolation - the same contributes to finding his place among “healthy” people. People with disabilities, taking a tourist activity, much more often than people without the restrictions, encounter in a variety of barriers. Some of these barriers are common to people with various disabilities, others are linked to the type of disability. Most studies about disabled people tourism focuses on the discussion of barriers of tourist activity in this group. This article treats this issue in a different way - is an attempt to show that tourism is not only a privilege for people without disabilities. The author presents ways to increase tourist activity of people with disabilities and shows ways for making the tourism area of activity more accessible for them.

Keywords: disabled people, tourism of disabled, tourist activity, the availability of tourism, barriers of tourism, tourism for all, adaptation of tourist accommodation

Niepełnosprawność w liczbach

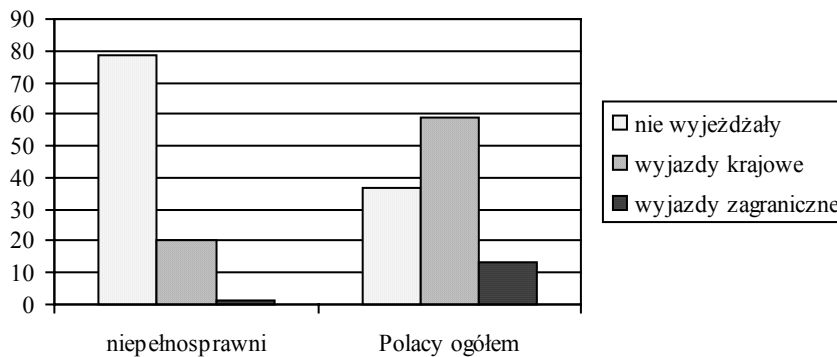
Przystępując do analizy sytuacji osób niepełnosprawnych jako turystów, należy określić skalę zjawiska, z jaką ma się do czynienia: szacuje się, że co dziesiąty mieszkaniec globu jest osobą niepełnosprawną (www.disabled-world.com). Oczywiście szacunek ten należy traktować bardzo ogólnie, gdyż w wielu krajach nie istnieją systemy ewidencjonowania osób niepełnosprawnych, systemy orzekania o niepełnosprawności są niejednorodne, widoczne są też spore różnice w definiowaniu niepełnosprawności. Dla przykładu, odsetek osób niepełnosprawnych w krajach Unii Europejskiej waha się, wg danych Eurostatu, od 3,3% w Bułgarii do ponad 32% w Finlandii. Według Europejskiego Forum Niepełnosprawności, niezależnej organizacji pozarządowej, reprezentującej interesy 65 milionów niepełnosprawnych Europejczyków, członkiem co czwartej europejskiej rodziny jest osoba niepełnosprawna (www.edf-feph.org). W Polsce najbardziej kompleksowe dane dotyczące osób niepełnosprawnych dostarczają Narodowe Spisy Powszechne (ostatni z 2002 r.). Natomiast bardziej aktualnych informacji, lecz dotyczących jedynie osób niepełnosprawnych prawnie, tj. posiadających orzeczenie o stopniu niepełnosprawności, dostarczają przeprowadzane co kwartał Badania Ekonomicznej Aktywności Ludności (BAEL). Według Spisu Powszechnego w 2002 r., w Polsce mieszkało 5,5 mln osób niepełnosprawnych (zarówno prawnie, jak i biologicznie), co stanowiło 14,3% populacji. Spośród tej liczby, 4,5 mln osób posiadało orzeczenie o niepełnosprawności (*Osoby niepełnosprawne...* 2004). Z kolei badanie BAEL pokazuje, że w roku 2010 w Polsce mieszkało 3,4 mln osób niepełnosprawnych prawnie w wieku 15 lat i więcej (*Aktywność ekonomiczna...* 2011). Najczęstszymi przyczynami niepełnosprawności w Polsce są choroby układu krążenia, narządów ruchu i schorzenia neurologiczne. Znacznie niższy jest odsetek osób z dolegliwościami ze strony narządu słuchu, wzroku, z niepełnosprawnością intelektualną i psychiczną.

Poziom aktywności turystycznej osób niepełnosprawnych

Do grupy potencjalnych turystów z różnymi niepełnosprawnościami należy doliczyć sporą liczbę osób starszych, których z racji wieku dotyczą również ograniczenia natury fizjologicznej, intelektualnej czy psychicznej. Niestety, tylko niewielka część osób niepełnosprawnych może pozwolić sobie na nazwanie siebie turystami. Wspomniane już Europejskie Forum Niepełnosprawności szacuje, że połowa niepełnosprawnych Europejczyków nigdy nie brała udziału w żadnej formie aktywności rekreacyjnej czy sportowej, a co trzeci nigdy nie uczestniczył w wyjeździe turystycznym ani wycieczce ze względu na niedostępność obiektów i usług. Aktywność turystyczna Polaków jest jeszcze niższa niż statystycznego Europejczyka. Badanie przeprowadzone w 1999 r. zwróciło uwagę, że osoby nie-

pełnosprawne podróżują dwa razy rzadziej niż pełnosprawni turyści – 78% niepełnosprawnych nie brało udziału w żadnym wyjeździe turystycznym, natomiast w tym samym okresie nie uczestniczyło w wyjeździe turystycznym 37% ogółu Polaków (Skalska 2004). Jeszcze większa dysproporcja występuje w przypadku wyjazdów zagranicznych. W badanym okresie poza granicę w celach turystycznych wyjechało 13,6% Polaków i zaledwie co setny niepełnosprawny (rys. 1). Nieco lepiej sytuacja wygląda w dużych miastach. Według badania przeprowadzonego w 2007 r., aktywność turystyczną wykazywało prawie 30% niepełnosprawnych łodzian. Z dużym prawdopodobieństwem można więc założyć, że w skali całego społeczeństwa udział ten jest niższy, gdyż środowisko wielkomiejskie cechuje się wyższym poziomem zamożności, bogatszą ofertą wyjazdów, bardziej rozbudowaną informacją i większą liczbą instytucji zajmujących się organizacją podróży (Grabowski, Milewska 2008).

Rysunek 1. Uczestnictwo niepełnosprawnych mieszkańców Polski w wyjazdach turystycznych w 1999 r. (dane w%)

Źródło: Skalska 2004: 63.

Ograniczenia w uprawianiu turystyki przez osoby niepełnosprawne

Przyczyn dysproporcji w liczbie wyjazdów turystycznych między osobami niepełnosprawnymi i sprawnymi należy upatrywać w istnieniu barier ograniczających, a czasami uniemożliwiających podjęcie aktywności turystycznej. W literaturze można znaleźć kilka sposobów klasyfikacji barier. Długołęcka i Ogonowska podzieliły je na zewnętrzne i indywidualne. Do pierwszej grupy zaliczają bariery urbanistyczne, architektoniczne, komunikacyjne, psychospołeczne, finansowe i informacyjne. Natomiast wśród czynników indywidualnych wymieniają: warunki zdrowotne, warunki materialne, rodzinne oraz sytuację mieszkaniową (Dłu-

gołęcka, Ogonowska 2007). Skalska wyróżniła cztery rodzaje barier: ekonomiczne, związane ze stanem zdrowia, będące efektem relacji pomiędzy środowiskiem niepełnosprawnych a pozostałymi członkami społeczeństwa oraz ograniczenia fizyczne (Skalska 2004). Analizując literaturę zajmującą się ograniczeniami turystyki osób niepełnosprawnych, można rozszerzyć listę barier i uporządkować je następująco:

- zdrowotne, które bezpośrednio determinują aktywność turystyczną,
- finansowe, związane z niższym niż przeciętny poziomem dochodów oraz trudnościami w uzyskaniu dofinansowania do wyjazdów,
- architektoniczne i urbanistyczne, ograniczające dostępność do infrastruktury turystycznej i przestrzeni publicznej,
- komunikacyjne, wynikające z niedostosowania środków transportu,
- informacyjne, związane z dostępem do informacji o obiektach dostosowanych dla niepełnosprawnych oraz o możliwościach wyjazdu,
- społeczne, obrazujące stosunek zdrowej części społeczeństwa do osób niepełnosprawnych, często wynikający z niewiedzy na temat potrzeb niepełnosprawnych i możliwościach ich zaspokojenia,
- psychologiczne, tkwiące w psychice osoby niepełnosprawnej, a wyrażające się w niskiej samoocenie, wstydzie, obawach przed opuszczeniem miejsca zamieszkania, strachem przed podejmowaniem nowych wyzwań itp.,
- organizacyjne, do których można zaliczyć brak odpowiednich regulacji ułatwiających niepełnosprawnym występowanie w roli turysty, a także niedostateczną liczbę ofert biur podróży kierowaną do tej grupy,
- brak sprzętu turystycznego odpowiedniego dla poszczególnych rodzajów niepełnosprawności.

Barieri te w różnym stopniu determinują aktywność turystyczną osób niepełnosprawnych. Ich znaczenie jest zależne m.in. od rodzaju i stopnia niepełnosprawności, wieku, płci, miejsca zamieszkania osoby niepełnosprawnej, statusu zawodowego, wreszcie od indywidualnych cech, jak na przykład charakteru niepełnosprawnego turysty (Grabowski, Milewska 2008; Kaganek 2005).

Rozwiązania ograniczające bariery uprawiania turystyki przez osoby niepełnosprawne

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie rozwiązań, które mogą przyczynić się do wyeliminowania albo przynajmniej ograniczenia wymienionych wyżej barier.

Podstawową kwestią, która w zasadniczy sposób warunkuje udział osób niepełnosprawnych w turystyce, jest stan zdrowia. Od rodzaju schorzenia, stopnia zaawansowania choroby, głębokości uszkodzenia dysfunkcyjnych narządów, a wreszcie od poziomu bólu, zależy gotowość podjęcia wysiłku związanego

z przygotowaniem i realizacją wyjazdu. Współczesna medycyna w połączeniu z odpowiednio prowadzoną rehabilitacją, w wielu przypadkach jest w stanie przywrócić, choć nie zawsze w pełni, sprawność uszkodzonych narządów. Również zastosowanie nowoczesnych rozwiązań technologicznych przyczynia się do poprawy jakości życia osób z niepełnosprawnościami. Przykładem może być zastosowanie protez w przypadku amputacji kończyn. Dobrze dobrane protezy, odpowiadające wymogom biomechaniki i fizjologii, umożliwiają wykonywanie różnych czynności życia codziennego, takich jak wchodzenie po schodach, pokonywanie pochyłości i nierówności terenu, bieganie ze względną łatwością, elegancją i bezpieczeństwem. Powszechnie jest również zastępowanie uszkodzonych chorobą stawów (biodrowych, kolanowych, barkowych) endoprotezami, które przynoszą ulgę w bólu i poprawiają ruchomość stawu. Spośród szerokiej gamy sprzętu ortopedycznego pomocne przy podejmowaniu aktywności turystycznej mogą być laski, kule, balkoniki, wózki inwalidzkie (poruszane siłą mięśni, elektryczne, przeznaczone do poruszania się po mieszkaniu, mieście lub terenie, ze stabilizatorami kręgosłupa, czy indywidualnie dopasowane do uprawiania różnych dyscyplin sportowych).

Pomimo podejmowania przez liczne ośrodki naukowe prób przywrócenia wzroku, mało prawdopodobne wydaje się zastąpienie w niedalekiej przyszłości oka urządzeniami elektronicznymi czy bioelektronicznymi. Coraz powszechniejsze staje się minimalizowanie ograniczeń w komunikowaniu się (a tym samym w przyswajaniu wiedzy i w konsekwencji w rehabilitacji społeczno-zawodowej) przez osoby niewidome poprzez zastosowanie urządzeń elektronicznych, na czele z komputerem wyposażonym w odpowiednie oprogramowanie i urządzenia. Można tu wymienić m.in.: syntezatory mowy, monitory i drukarki brajlowskie, systemy rozpoznawania znaków, programy powiększające, urządzenia lektorskie (Strugarek). Z kolei w celu ułatwienia komunikacji osób niedosłyszących stosowane są różnorodne urządzenia wzmacniające dźwięk. Są to m.in.: indywidualne aparaty słuchowe (od tradycyjnych, poprzez „inteligentne” wzmacniające mowę mówioną, a eliminujące niepożądane szумы, aż do aparatów wykorzystujących zjawisko przewodnictwa kostnego), pętle indukcyjne, systemy radiowe i infradrowe.

Istotną dla osób niepełnosprawnych kwestią jest niski poziom dochodów, co jest pochodną aktywności zawodowej, a pośrednio również poziomu wykształcenia tej grupy. Udział osób pracujących wśród osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym wynosił w 2009 r. 21,4% (wśród osób sprawnych, odpowiednio, 69,1%). Dla 60,3% osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym renta z tytułu niezdolności do pracy była głównym źródłem utrzymania (*Aktywność...* 2011). Należy zwrócić uwagę na wzrost zainteresowania pracodawców zatrudnianiem pracowników niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy, wynikający z wysokiego poziomu wsparcia pracodawców, jakie otrzymują oni na mocy obowiązującej nowelizacji ustawy o rehabilitacji zawodowej. Kampanie społeczne,

takie jak: „Sprawni w pracy”, „Wyślij cv – ktoś czeka”, „ON w pracy”, kreują pozytywny wizerunek niepełnosprawnych jako pracowników (*Kampanie...*).

Zwiększanie udziału osób niepełnosprawnych w ruchu turystycznym to również zasługa działań prowadzonych przez różnego typu instytucje. Na szczególną uwagę zasługuje projekt „Turystyka dla wszystkich”, zrealizowany przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze przy wsparciu Ministerstwa Sportu i Turystyki. Jego celem było upowszechnienie wśród osób niepełnosprawnych aktywnych form spędzania wolnego czasu przez turystykę i krajoznawstwo. W ramach tego projektu stworzono m.in. bazę danych z informacjami o dostępności obiektów turystycznych – bazy noclegowej, placówek gastronomicznych, muzeów, obiektów rekreacyjnych, parków, szlaków itp. dla osób z poszczególnymi rodzajami niepełnosprawności. Zweryfikowano i opublikowano w formie książkowej, płyt CD i na stronie internetowej informacje o kilku tysiącach obiektów (*Informator...* 2008). Rezultatem innego projektu PTTK jest wydanie poradnika metodyczno-szkoleniowego dla organizatorów wycieczek z udziałem osób niepełnosprawnych po obszarach chronionych (Śledzińska, Wielocha 2009).

Stosunkowo najłatwiejsze do usunięcia, choć nierzadko wymagające dużych nakładów finansowych, są bariery architektoniczne i urbanistyczne. Wszelkie inwestycje dotyczące obiektów użyteczności publicznej powinny być realizowane z uwzględnieniem potrzeb osób niepełnosprawnych. Prawo budowlane nakłada obowiązek zapewnienia niezbędnych warunków do korzystania przez osoby niepełnosprawne z obiektów użyteczności publicznej i mieszkaniowego budownictwa wielorodzinnego (*Ustawa...* 1994). Wymaga zapewnienia przynajmniej jednego dojścia do budynku dostępnego dla niepełnosprawnych, wyznaczenia miejsc postojowych oraz zapewnienia, a także zainstalowania urządzeń umożliwiających dostęp na wszystkie kondygnacje (*Rozporządzenie...* 2002).

Ustawa o usługach turystycznych zobowiązuje właścicieli obiektów turystycznych do przystosowania bazy noclegowej dla osób niepełnosprawnych (*Ustawa...* 1997). Określa minimalne wymagania, jakie obiekty te powinny spełniać w zakresie dostosowania do potrzeb niepełnosprawnych, a także wymagania dodatkowe, dotyczące przede wszystkim korzystania z obiektów hotelowych przez osoby poruszające się na wózkach. Obowiązek takiego dostosowania dotyczy obiektów liczących powyżej 50 jednostek mieszkalnych, nie dotyczy schronisk górskich pozbawionych dojazdu drogą publiczną oraz schronisk młodzieżowych i domów wycieczkowych posiadających mniej niż 150 miejsc noclegowych (*Rozporządzenie...* 2004).

Należy odnotować, że coraz więcej hoteli i innych obiektów noclegowych ma w swojej ofercie pokoje przystosowane do korzystania przez osoby niepełnosprawne. Jednak potrzeby w tym zakresie znacznie przekraczają dostępną ofertę. Szczególnie dotkliwa punktu wodzenia niepełnosprawnych turystów jest niewielka liczba takich miejsc w obiektach o niższym standardzie, a więc bardziej dostępnych cenowo.

Jakkolwiek prawo nakłada na przewoźników obowiązek podejmowania działań ułatwiających korzystanie ze środków transportu, punktów odprawy, przystanków i peronów osobom niepełnosprawnym, w tym również poruszającym się na wózkach inwalidzkich (*Ustawa... 1984*), to sytuacja wciąż jest daleka od doskonałości. Wciąż wiele do życzenia pozostawia przystosowanie środków transportu, zarówno przewoźników lokalnych, miejskich, jak i operujących na rynku krajowym i międzynarodowym. Najkorzystniejsza sytuacja w tym względzie występuje w dużych miastach. W Krakowie realizowany jest „Program dostosowywania komunikacji miejskiej do obsługi osób niepełnosprawnych” (*Sprawozdanie...2010*). W jego ramach realizowana jest wymiana taboru autobusowego i tramwajowego na pojazdy niskopodłogowe, wyposażone w elementy przyjazne osobom niepełnosprawnym. Nowe autobusy są wyposażane w systemy informacji dźwiękowej, szczególnie pomocne dla osób niewidomych. Dostosowywanie systemu komunikacyjnego w mieście odbywa się również przez takie projektowanie i przebudowę infrastruktury (przystanków, peronów), aby w jak największym stopniu ułatwić korzystanie z niej osobom niepełnosprawnym. Duży nacisk kładzie się też na szkolenie kierowców, motorniczych i kontrolerów w zakresie sposobów komunikowania się z osobami niepełnosprawnymi.

Zagadnienia dotyczące ułatwień w przemieszczaniu się za pomocą publicznych środków transportu w znacznym stopniu podlegają regulacjom unijnym (zwłaszcza przewozy kolejowe i lotnicze). Osoby niepełnosprawne oraz mające trudności z poruszaniem się, mają prawo do pomocy podczas podróży lotniczej do i z Unii Europejskiej. Linie lotnicze mogą odmówić dokonania rezerwacji dla osoby niepełnosprawnej jedynie w wypadku, gdy zasady bezpieczeństwa nie pozwalają na jej przewóz lub rozmiar samolotu albo jego drzwi sprawiają, że przyjęcie na pokład lub przewóz tej osoby jest fizycznie niemożliwe. W przypadku odmowy linie lotnicze muszą poinformować pasażera o jej przyczynach. Zarządzający portem lotniczym jest odpowiedzialny za udzielenie pomocy pasażerom niepełnosprawnym oraz osobom o ograniczonej sprawności poruszania się w dotarciu na pokład. Pomoc ta jest bezpłatna i obejmuje np. dokonanie odprawy biletowo-bagażowej oraz przejście przez kontrolę bezpieczeństwa (*Rozporządzenie WE... 2006*).

Celem większości wyjazdów turystycznych jest realizacja potrzeb poznawczych. Aby jej urzeczywistnienie było możliwe, konieczne są działania na rzecz przystosowania atrakcji turystycznych w taki sposób, aby mogły być one postrzegane przez osoby z różnymi niepełnosprawnościami. W tym miejscu warto przytoczyć przykład udostępnienia drogi królewskiej w Krakowie dla osób z dysfunkcjami narządu ruchu i wzroku. W dwunastu miejscach w centrum miasta stanęły makiety dotykowe możliwe do „obejrzenia” przez osoby niewidome. „Droga Królewska dla niepełnosprawnego turysty” jest projektem zrealizowanym przez Urząd Miasta Krakowa w ramach Małopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego. Trasa pozwala turystom niepełnosprawnym poznać naj-

piękniejsze zabytki miasta: od Barbakanu, przez Bazylikę Mariacką, Sukiennice po Wzgórze Wawelskie. Zwiedzając Drogę Królewską można pobrać na telefon komórkowy aplikację „Ariadna”, za pomocą której odtwarzane są informacje na temat aktualnie oglądanego obiektu.

Bardzo ciekawym rozwiązaniem, a jednocześnie modelowym przykładem udostępniania obiektów przyrodniczych, jest także arboretum w Bolestraszcach, w którym osoba niewidoma lub niedowidząca może „ogłądać” naturę za pomocą zmysłu dotyku, słuchu, powonienia.

Turystyka często odbywa się na obszarach cennych przyrodniczo. Wiele z nich jest chronionych prawem, dlatego ingerencja polegająca na dostosowaniu danego obszaru do potrzeb niepełnosprawnych turystów jest utrudniona. Niemniej można wskazać pozytywne przykłady działań, które nie szpecą krajobrazu, pozwalają na jego odbiór przez turystów ze specjalnymi potrzebami. W 2007 r. w rezerwacie Białej Wody w Pieninach uruchomiono szlak – ścieżkę dydaktyczną o długości 2,4 km, w pełni przystosowaną dla turystów na wózkach.

Zlikwidowanie barier fizycznych i dzięki temu udostępnienie obiektów turystycznych, nie przyczynią się do znaczącego wzrostu liczby niepełnosprawnych turystów, o ile osoby te nie uzyskają wsparcia innych osób w zorganizowaniu wyjazdu. Ograniczenie samodzielności, jakie niesie ze sobą niepełnosprawność, bardzo często uniemożliwia podróżowanie. Ponieważ w katalogach biur podróży praktycznie brakuje ofert przeznaczonych dla osób niepełnosprawnych (Furmanek 2010), duże znaczenie ma wsparcie instytucji państwowych. Formą turystyki, z której szczególnie chętnie korzystają osoby niepełnosprawne, są turnusy rehabilitacyjne. Łączą one rehabilitację uczestniczących w nich osób z wypoczynkiem w atrakcyjnych turystycznie rejonach kraju. Uczestnictwo w turnusach rehabilitacyjnych jest dofinansowywane ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych. Z dofinansowania mogą skorzystać zarówno same osoby niepełnosprawne, jak i ich opiekunowie. Ponieważ w 2011 r. PFRON zmniejszył pulę pieniędzy na zadania samorządowe wobec niepełnosprawnych mieszkańców, powiatowe centra pomocy rodzinie rozważają albo poważne ograniczenia w udzielaniu dofinansowania do wyjazdu na turnus rehabilitacyjny (np. pomoc tylko dzieciom), albo nawet likwidację tego rodzaju wsparcia. Między innymi z tego powodu znaczącą rolę w organizowaniu wypoczynku osób niepełnosprawnych odgrywają organizacje turystyczne i instytucje skupiające osoby niepełnosprawne – stowarzyszenia, warsztaty terapii zajęciowej, organizacje religijne. W 1999 r. za ich pośrednictwem wyjechało 8,3% osób niepełnosprawnych Polaków (Skalska 2004), co np. w przypadku mieszkańców Łodzi oznacza wzrost, który w 2007 r. osiągnął poziom 17% (Grabowski, Milewska 2008).

Podsumowanie

Częstotliwość wyjazdów turystycznych osób niepełnosprawnych systematycznie wzrasta. Mimo tej tendencji aktywność turystyczna tej grupy wciąż jest o wiele niższa niż osób pełnosprawnych. Na taki stan rzeczy wpływa szereg barier, które hamują, a często uniemożliwiają podjęcie decyzji o wyjeździe i jego realizację. Likwidacja niektórych barier jest stosunkowo łatwa z organizacyjnego punktu widzenia, lecz wymaga poniesienia dużych nakładów finansowych (bariery architektoniczne, urbanistyczne). Wielu ograniczeń można uniknąć bez ponoszenia dużych kosztów, niemniej wymaga to zmiany sposobu postrzegania osób niepełnosprawnych przez pozostałą część społeczeństwa oraz zmian w mentalności samych osób niepełnosprawnych. Początkowo w krajach Europy Zachodniej, Stanach Zjednoczonych i Australii, a od kilkunastu lat również w Polsce, podejmuje się działania zmierzające do zaktywizowania osób niepełnosprawnych, również w zakresie uprawiania turystyki. Optymizmem napawają coraz liczniejsze działania zmierzające do ułatwienia codziennego funkcjonowania osób o specjalnych potrzebach, wśród nich takie, które sprawiają, że turystyka staje się zjawiskiem coraz powszechniej dostępnym dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności.

Odpowiadając na postawione w tytule artykułu pytanie, należy stwierdzić, że osoba niepełnosprawna, właśnie ze względu na istnienie różnorodnych barier, nie może uważać się za pełnoprawnego turystę. Omówione w tekście działania, mające na celu poprawę dostępności elementów infrastruktury turystycznej oraz zwiększenie aktywności turystycznej niepełnosprawnych są godne zauważenia, niemniej wciąż niewystarczające, aby uznać, że sytuacja niepełnosprawnych turystów jest taka sama, lub choćby zbliżona do sytuacji turystów w pełni sprawnych.

Bibliografia

- Aktywność ekonomiczna ludności Polski, IV kwartał 2010 r.*, Informacje i opracowania statystyczne GUS, Warszawa 2011.
- Długołęcka M., Ogonowska M., *Barriere ograniczające udział osób niepełnosprawnych turystyce*, [w:] *Turystyka jako dział nowoczesnej gospodarki*, Uczelnia Warszawska im. Marii Curie-Skłodowskiej, „Zeszyty Naukowe” nr 22, s. 99–102.
- Furmanek M., *Dostępność oferty krakowskich biur podróży dla osób niepełnosprawnych*, [w:] *Zdrowotne aspekty aktywności fizycznej*, red. J. Łuczak, S. Bronowicki, WSTiZ, Poznań 2010, s. 503–512.
- Grabowski J., Milewska M., *Turystyka jako forma spędzania czasu wolnego niepełnosprawnych mieszkańców Łodzi*, [w:] *Rola krajoznawstwa i turystyki w życiu osób niepełnosprawnych*, red. A. Stasiak, PTTK „Kraj”, Warszawa 2008, s. 101–121.
- Informator (nie)pełnosprawnego turysty*, PTTK „Kraj”, Warszawa 2008.

- Kaganek K., *Turystyka osób niepełnosprawnych w aspekcie wybranych uwarunkowań*, EAS, Kraków 2009.
- Kampanie społeczne – niepełnosprawni a polski rynek pracy*, www.eu-integra.org.
- Osoby niepełnosprawne i ich gospodarstwa domowe oraz rodziny w latach 1998–2002*, GUS, Warszawa 2004.
- Przyroda uczy najpiękniej. Poradnik metodyczno-szkoleniowy*, red. J. Śledzińska, A. Wielocho, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa 2009.
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (Dz.U. Nr 75, poz. 690 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Gospodarki i Pracy w sprawie obiektów hotelarskich i innych obiektów, w których świadczone są usługi hotelarskie z 19 sierpnia 2004 r. (Dz.U. z 2006 r. Nr 22, poz. 169).
- Rozporządzenie (WE) nr 1107/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej z 5 lipca 2006 r. w sprawie praw osób niepełnosprawnych oraz osób o ograniczonej sprawności ruchowej podróżujących drogą lotniczą (Dz.U. UE.L.06.24.1).
- Skalska T., *Turystyka osób niepełnosprawnych. Ograniczenia i możliwości rozwoju*, WSHGiT, Warszawa 2004.
- Sprawozdanie z wykonania „Programu dostosowywania komunikacji miejskiej do obsługi osób niepełnosprawnych” w 2010 r.*, www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/76629/karta.
- Strugarek S., *Specjalistyczny sprzęt komputerowy, elektroniczny i oprogramowanie pomocne w nauce i pracy osób z dysfunkcją wzroku*, www.idn.org.pl.
- Ustawa z 15 listopada 1984 r. Prawo przewozowe (Dz.U. z 2000 r. Nr 50, poz. 601).
- Ustawa o usługach turystycznych z 29 sierpnia 1997 r. (Dz.U. z 2004 r. Nr 223, poz. 2268 z późn. zm.).
- Ustawa Prawo budowlane z 7 lipca 1994 r. (Dz.U. z 2006 r. Nr 156, poz. 1118 z późn. zm.).
- www.disabled-world.com.
- www.edf-feph.org.